

УДК (477)«1861»

Вадим Бондар*

РЕФОРМА 1861 р. В ІСТОРИОГРАФІЇ

Проаналізовано причини, проведення в життя та наслідки реформи 1861 р. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретації окремих питань цієї теми.

Ключові слова: історіографія, реформа, селянство.

Проанализированы причины, проведение в жизнь и последствия реформы 1861 г. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов этой темы.

Ключевые слова: историография, реформа, крестьянство.

Causes, realization and consequences of Reform 1861 were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of this theme are estimated.

Key words: historiography, reform, peasantry.

У 2011 р. виповнюється 150 років з часу скасування кріпосного права. Це одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії українських земель, важливий з цілого ряду кількісних і якісних показників реформаторський досвід. Кріпацтво було чи не головною перепорою для модернізації країни, оскільки це був фундамент суспільної системи і державного ладу. Реформа 1861 р. і наступні аграрні перетворення, не дивлячись на свою суперечливість, мали надзвичайно прогресивне значення. Під впливом цього сильного поштовху відбулись настільки значні зміни у всіх сферах життя селянства Російської імперії, що як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники по сьогодні не можуть однозначно їх оцінити.

Реформа 1861 р. викликала появу величезної кількості праць різного формату й широти дослідницьких поглядів. Ця тема пройшла свою еволюцію пізнання й переосмислення в різні історіографічні ситуації, відповідно до політичної ситуації, панівної ідеології й таке інше. Як наслідок, з'явилися певні стереотипи і бездоказові положення, окремі з яких переглянуті сучасною історичною наукою. Тому спробуємо з позицій сьогодення підвести підсумки з таких аспектів історії реформи 1861 р. як її причини, хід і проведення в життя основних положень, наслідки. Їх аналіз буде прив'язаний переважно до українських земель Російської імперії.

* **Бондар Вадим** – к. і. н., молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Що змусило уряд скасувати кріпацтво?

В радянській історичній науці вважалося, що цар змушений був видати Маніфест про звільнення селян з наступних причин: існування революційної ситуації 1859–1861 рр., наростання селянського руху, поразка у Кримській війні та криза феодально-кріпосницької формації. Ця концепція причин реформи довгий час була панівною. Закріплювалось уявлення про реформу як побічний продукт революції та її залежність від класової боротьби. Те, що революційна ситуація не переросла в революцію, пояснювалося неспроможністю селян до організації, що дозволило уряду шляхом реформ розрядити ситуацію¹.

Протиставлялись два шляхи історичного розвитку – революція і реформа. Безперечно, перевага при цьому надавалася першій. Вважалося, що оскільки феодальний лад неминуче мав змінитися на буржуазний, то всі спроби реформ не мали користі. Тобто, значення «великої» реформи було трансформовано таким чином, щоб вона вписувалась в картину переходу від феодалізму до капіталізму. Оскільки правлячий клас обов'язково повинен був намагатися відстрочити або попередити ці зміни, на думку вчених, реформи неминуче представляли як би вияв його агонії. Особливо підкреслено той факт, що реформа мало покращила благоустрій людей.

Причиною реформи 1861 р., на думку М.Покровського, став розвиток промисловості, торгівлі й відставання від них сільського господарства. Промисловість вимагала дедалі більше вільних робочих рук, яких не вистачало, а частка найманих робітників була незначною. Передумовою, за твердженням історика, було й те, що почуття самозбереження дворянства вимагало змін: тільки реформа в його інтересах гарантувала збереження їх соціальної переваги ще на декілька поколінь².

Основними причинами реформи Є.Мороховець вважав розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, спеціалізація останнього, диференціація селянства та втягнення його у торгівлю і ринок. Поява заможних селян сприяла зокрема розширенню внутрішнього ринку для промисловості: чим багатшим ставав селянин, тим більше зростали його потреби в купівлі її виробів³. Дослідник відзначив, що реально звільнилися від кріпосної залежності після реформи 1861 р. лише дворові і селяни-власники, тобто ті, які уклали з поміщиками викупну угоду. Отже, реформа не відповідала очікуванням селян, які бажали отримати землю без викупу.

Концептуально важливими для історіографії реформи 1861 р. були висновки П.Зайончковського про буржуазний зміст селянської реформи зроблені у той час, коли в літературі підкреслювався перш за все її кріпосницький характер. Він розглянув звільнення селян в об'єктивному контексті й особли-

¹ Нечкина М.В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1962. – С. 9.

² Покровский М.Н. Крестьянская реформа. – Х., 1926.

³ Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. – М., 1937. – С. 9–10.

во підкреслив роль держави у цьому процесі, виділив суперечності між наростаючими ринковими відносинами на селі та феодалною структурою землеволодіння⁴.

На думку англійського дослідника П.Готрела, ще до реформи 1861 р. відбулися технічні зрушення в промисловості, розширення дрібнотоварного виробництва і початок регіональної економічної спеціалізації⁵. Переглядається теза, що демографічний вибух у пореформений період здійснював надлишковий тиск на обмежені ресурси і негативно позначився на економічному зростанні⁶.

На сьогодні переважає думка, що саме поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр., яка підкреслила відсталість держави в економічному і військовому плані, стала поштовхом для переходу до широкомасштабних перетворень. Це була модернізація «зверху», здійснена насамперед для переоснащення армії й розвитку великої промисловості (залізниця, металургія, добувна, машинобудівна і деревообробна галузі тощо). Зокрема, в 1865–1875 рр. на потреби війська йшло 29% бюджету⁷. Кріпосницькі відносини були перепорою для розвитку торгівлі та селянського підприємництва. Як економіка, так і військовий комплекс потребували розгалуженої мережі залізничної системи сполучення. Ці зміни не могли відбутися без першопочаткового кроку – звільнення селянина від кріпосної залежності.

З іншого боку, динаміка селянського руху напередодні реформи свідчила не про наростання, а про спад селянського невдоволення і відповідних виступів. Безпосередня боротьба за землю була незначною. Навпаки, саме після проголошення Маніфесту спостерігається зростання селянського руху навесні 1861 р. Як вважає американський вчений Д.Філд, небезпека селянських рухів стала чинником впливу на політику уряду вже після відміни кріпацтва. Тому до 1850-х рр. фундаментальні політична та ідеологічна структури, на яких базувалося кріпосне право, уже були зруйновані. Як тільки держава залишила цей інститут без своєї підтримки, він одразу ж розвалився⁸.

Таким чином, реформа була викликана об'єктивними обставинами: прогресуюче відставання Російської імперії в економічному розвитку від європейських держав, поразка у Кримській війні, нагальна потреба в розвитку промисловості і сільського господарства, розбудові залізниць, покращенні військового потенціалу.

Проведення реформи 1861 р. в життя

Сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Реформа проводилась не в інтересах селян (процес

⁴ *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. – М., 1968.

⁵ Великие реформы в России. – С. 124.

⁶ Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): Материалы международной конференции. – М., 1996. – С. 365.

⁷ Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – М., 2000. – С. 58.

⁸ Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С. 18–19.

звільнення затягнувся на довгий час, зберігалася обов'язкова трудова повинність їх на користь поміщиків, грошову повинність замінили на відробітки, селянські наділи перенесли на більш непридатні землі). Але також ці перетворення здійснювались не в інтересах поміщиків. Про це свідчить відсутність достатньої фінансової підтримки, необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових ринкових засадах, закриття кредитних установ і позбавлення можливості отримання поміщиками дешевих кредитів. Очевидно, вона проводилася насамперед в інтересах держави⁹.

Реформа містила дві основні складові: 1) скасування особистої залежності селян від поміщиків, надання їм ряду прав і свобод; 2) наділення останніх землею.

Отже, селяни стали вільними. Згідно закону, вони могли придбати, орендувати, закладати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, записуватися в цехи і гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, найматися на різні роботи. Селяни здобули право здійснювати вільно торгівлю, відкривати різні промислові, торгові і ремісничі заклади, виробляти і продавати свої вироби як у селах, так і в містах.

Також селяни отримали право без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани тощо. Вони могли домагатися своїх прав у цивільних справах, вчиняти позови і тяжби, відповідати за себе особисто або через повіреного. Селян не можна було покарати інакше як за вироком суду або за законним розпорядженням урядової і громадської влади.

Але реалії були іншими. Так, зберігались деякі громадські і майнові обмеження, що залишали селян нижчим станом. Вони отримували паспорт тільки на рік, платили подушну подать, несли рекрутську повинність, їх могли карати різками. Землевласники вважалися попечителями сільської громади.

Негативно сприйняли селяни існування тимчасово зобов'язаного стану, суть якого полягала у тому, що до того часу, як буде підписана уставна грамота, яка врегульовувала їх земельний статус, за поміщиками визнавалося право власності на всю землю у володіннях селян, а останні користувалися цією землею і відбували за неї встановлені повинності.

Про ставлення селянства до реформи 1861 р. писали відомі учені того часу. Так, О.Лазаревський зауважив, що селяни після виходу Маніфесту досить довго ніяк не могли зрозуміти тієї волі, яку отримали. Виникали непорозуміння, за вирішенням яких їм не було до кого звертатись: поміщикам і священикам селяни не вірили, а освічені люди давали неоднакові коментарі стосовно положень 1861 р.¹⁰ Показав історик і ставлення освіченого суспільства до реформи. Він відзначив, що воно, з одного боку, відносилось до неї із

⁹ *Ресит О.П.* Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18; *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008.

¹⁰ *А.Л. (О.Лазаревський).* Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.) // Киевская старина. – 1901. – Кн. 3. – С. 355.

співчуттям, з іншого, на практиці гальмувало її втілення, аргументуючи тим, що населення має бути підготовлене до цих змін (покращення грамотності на селі, навчання селян правам і обов'язкам та ін.)¹¹.

Звільнення селян, на думку О.Лазаревського, призвело до революції в економічному побуті населення. Збідніння дворянства через декілька десятиліть більш ніж на половину історик пояснює невмінням їх справитись із своїм господарством за відсутності кріпацької праці. Він доводить це на основі аналізу ряду поміщицьких господарств Конотопського повіту Чернігівської губернії¹².

М.Василенко, який працював мировим посередником, описав враження селянства від нових змін. Він на практиці зіштовхнувся з проблемою врегулювання земельних відносин, насамперед звернув увагу на майже повсюдне нерозуміння селянами суті реформи 1861 р. Зокрема, в Чернігівській губернії, де він працював, селянам було дуже важко розібратися з текстом «казенної» мови. Як наслідок, виникли різні трактування ними її статей (про те, що не потрібно підписувати уставних грамот, а чекати справжньої волі; Маніфест про звільнення є несправжнім, підробленим тощо). Це, на думку дослідника, стало однією з перепон у врегулюванні аграрного питання в регіоні¹³.

А.Флоровський дійшов висновку, що селяни бачили лише Маніфест без додаткових Положень до нього, тому й неясно уявляли форми свого звільнення. Дослідник навів приклади, коли вони отримували дані законодавчі акти окремо із значним часовим проміжком. Як наслідок, виникла незрозумілість, неоднакові трактування законів, так звані «різні волі». Також селяни очікували повної волі і землі без посередництва і поміщицького контролю, тимчасовозобов'язаного стану тощо¹⁴.

В.Качинський доводив, що малоземельні селяни мало думали про ті форми господарства, які стануть можливими і необхідними після ліквідації приватновласницьких угідь. Вони бачили цілком конкретне, обумовлене станом сільського господарства завдання і до вирішення якого йшли – зрівняльний розподіл конфіскованої у приватних власників землі¹⁵.

На думку М.Слабченка, вихід Маніфесту 1861 р. спричинив зростання середньої та дрібної буржуазії, для якої рамки феодальних відносин були завузкими. Серед найбільших досягнень реформи він назвав договірні принципи між колишнім кріпаком і його паном, а головне те, що селяни дістали

¹¹ *Лазаревский А. К истории освобождения крестьян // Киевская старина. – 1901. – Кн. 3. – С. 131–132.*

¹² *Лазаревский А. Воспоминания о конотопцах // Український археографічний збірник. – 1927. – Т. 2. – С. 56–67.*

¹³ *Василенко Н.П. Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. – К., 1901. – С. 15.*

¹⁴ *Флоровський А.В. «Воля панська та воля мужицька». Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. – Одеса, 1922.*

¹⁵ *Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып 1: Уравнительный раздел земли. – Х., 1922. – С. 40–41.*

право власності на нерухоме майно й володіння ним. Учений заперечив висновки М.Яворського нібито селянство України не йшло на викуп, а брало мізерні наділи. На значній джерельній базі він доводив протилежне – підвищення цін не спиняло його у викупі своїх земель, а протягом 1860-х рр. у лівобережних губерніях понад 50% селян стали власниками¹⁶.

На думку А.Анфімова, сама ідея реформи 1861 р. полягала в прагненні ускладнити відділення селянського господарства від поміщицького, економічно прив'язати селянина до поміщика¹⁷.

Академік І.Ковальченко доводив, що селянські реформи 1861–1866 рр. Привели до утвердження на селі капіталістичного способу виробництва, й уся наступна аграрна еволюція країни представляла собою процес поступового зникнення пережитків попередніх відносин. Головним в оцінці реформи 1861 р. для вченого та його послідовників було бажання показати її закономірність і водночас певну половинчастість, пов'язану з невідповідністю консервативних уявлень політичної еліти щодо потреб суспільства його капіталістичної модернізації¹⁸.

Реформа 1861 р. розширила можливості особистої ініціативи, право продавати й купувати землю, змінювати рід занять. Тих селян, які скористалися цим вповні, невдовзі почнуть називати «куркулями» й «мироїдами». Це внесе додаткову напругу у стосунки односельчан¹⁹.

Ріст індивідуалізму на селі виявлявся в поступовому переході під тиском природного приросту населення до інтенсивніших форм господарювання, диверсифікації джерел прибутку, де такі можливості існували. Хоча селянське господарство не було повністю інтегровано в ринок, відносини попиту й пропозиції дедалі більше регулювали його історичний поступ. Існує твердження, що селянська економіка знаходилась в стані природного (нормального) процесу розвитку, який раніше спостерігався в деяких європейських країнах²⁰.

Відсталість і низька товарність аграрного сектору часто були результатом споживчої трудової етики селян. І при свободі, і за її відсутності селяни працювали рівно стільки, скільки потрібно було для задоволення мінімальних потреб. Утім, локально селянське господарство досягало успіхів, витісняючи поміщицьке з ринку хліба. З'явилися господарі, які орієнтувалися на зарубіжний ринок. Їхня еволюція відбувалася за різними напрямками: активізація

¹⁶ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 2. – Х., 1927. – С. 7.

¹⁷ Анфімов А.М. Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С. 34.

¹⁸ Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – М., 2004.

¹⁹ Ахизер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т. 1. От прошлого к будущему. – С. 296.

²⁰ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 2. – С. X–XI.

підприємницької діяльності, технічні та технологічні нововведення, підвищення загальної культури управління.

Тривалий час чи не головною проблемою пореформеного розвитку наддніпрянського села вважали велику чисельність малоземельних і безземельних селян. Але суть не лише в цьому, бо якби й поділили поміщицькі та селянські землі, то великого нарізування ґрунтів не відбулося б. Селяни одержали невеликі наділи, але їх було цілком достатньо, аби вдовольнити нагальні потреби. Наприклад, західноєвропейський селянин мав значно менше землі, хоча й брав з неї більші врожаї. Прусський, а тим більше японський селянин, маючи стільки землі, вважався б заможним. Погіршенню становища українських селян сприяла відсутність капіталів, що унеможливило поширення нових, інтенсивних форм господарювання. У свою чергу «велика демографія» призвела до аграрного перенаселення і земельного голоду. Очевидно, суть проблеми полягала також в низькій агрокультурі поля.

Високі викупні платежі підривали фінансову базу господарства селян, перешкоджаючи значній частині останніх купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Політика уряду була направлена на «витягування» з села коштів для фінансування прискороної індустріалізації. Збідніле селянство поставляло свою продукцію на ринок, щоб отримати необхідні засоби для виплати високих податків і викупних платежів. Розміри земельних ділянок на двір складали основний показник рівня розвитку і диференціації селянських господарств.

Про екстенсивний характер селянського землеробства свідчить наступне: 1) багатосмужжя – розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села; 2) черезсмужжя – нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами; 3) відсталі методи обробітку землі; 4) примітивні знаряддя праці.

Проблема малоземелля, починаючи з 1880-х рр., породжувалася тими об'єктивними обставинами, які штовхали село у вир товарно-грошових відносин, а також активізацією діяльності різних посередників у сфері купівлі-продажу землі та природним приростом населення. Почали швидко зростати ціни на землю та погіршились умови її оренди²¹.

Щодо соціального боку реформ, то він зводився насамперед до особистої свободи селянина. Історик з Черкас Ю.П.Присяжнюк доводить, що проведення законодавчих змін у життя мало на меті зберегти відмінності у юридичному стані різних груп селян і обмежити їх право як окрему систему, відмінну від інших станів. Суть новацій полягала у спробі царизму законодавчо врегулювати, уніфікувати сформоване впродовж століть громадське самоврядування селянства, одночасно поставивши його під контроль державного апарату²².

²¹ Шевченко В. Указ. праця.

²² Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – С. 56.

В літературі зазначається, що в сфері сімейно-майнових відносин селяни здебільшого ігнорували офіційне право, керуючись звичаєвим; тобто виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими, ринковими.

Утверджується положення, що колективізм, демократизм, відповідні стереотипи поведінки і селянська культура породжувалися насамперед самим характером сільськогосподарського виробництва, його прив'язаністю до природного базису, домінуванням натуральної системи продуктивних сил, пануванням традиції, що служила головним механізмом функціонування економіки й усіх соціальних процесів на селі.

Одним із важливих питань є вплив реформи на світогляд селян, їхню культуру, зміни у свідомості. О.Ахієзер зауважив, що проблема реформи 1861 р. визначалася не тим, що селяни отримали мало прав, а тим, що вони не розуміли суті прав, які їм були надані²³. Також центральною проблемою реформи вчений назвав розкол в її тлумаченні, хоча це й не прояснено належно історичною наукою.

Як твердять автори колективної праці «Модернізація в Росії і конфлікт цінностей», порушений із 1861 р. традиціоналізм ніс цінності збереження захищеності, комфортного життя в рамках локальних світів. Соціальний катаклізм 1917 р. відбувся на етапі, коли суперечності, викликані швидкими і нерівномірними зрушеннями в господарських укладах і соціально-економічних формах життя, особливо загострилися²⁴.

Менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці; соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж²⁵. Отже, у XIX ст. виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами.

Наслідки реформи

1. *Особисте звільнення селянина, покращення його соціально-правового статусу.* Скасування ганебної кріпосної залежності селян, здобуття ними цілого ряду прав і свобод відкрило їм можливості для розвитку своєї особистості, формування індивідуальної ідентичності, покращення внутрісімейних відносин тощо.

2. *Поширення не селі ринкових й товарно-грошових відносин, створення певних умов для підприємництва.* Зокрема, це зростання руху земельної власності, тобто перехід землі з одних рук в інші, її купівля-продаж, оренда

²³ Ахієзер А.С. Указ. соч. – С. 274.

²⁴ Модернізація в Росії і конфлікт цінностей. – М., 1993. – С. 9.

²⁵ Присяжнюк Ю.П. Указ. праця; *Його ж.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.

тощо. Перетворення в аграрній сфері сприяли втягненню традиційних землеробів у товарно-грошові відносини, уряди-годи – накопиченню капіталу. Назагал це була корінна соціальна перебудова, поступова раціоналізація і європеїзація суспільних відносин²⁶. Модернізація виявилася передусім у розвитку промислової інфраструктури (залізниць, шосейних і морських шляхів сполучення та інших комунікацій). Це дало поштовх до технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і використання ними сільськогосподарських машин. Формувалися передумови поступового руху від праці на землі як засобу існування до її комерційного характеру, з'являлися хлібороби-підприємці.

3. *Формування ринку вільнонайманої робочої сили*, необхідного для наступної індустріалізації країни. Залучення селян до роботи на промислових об'єктах, особливо на Півдні і Сході України, будівництва залізниць й т. д.

4. *Окреслились нові риси ментальності селянина*. У другій половині XIX – на початку XX ст. дворянство втратило більше половини своїх земель, а приватновласницьке селянське землеволодіння збільшилось в 10 разів. Відбулась не проста механічна зміна власника, а значно вагоміша подія – зміна укладу життя на селі, соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків з дворянами²⁷.

5. Реформа 1861 р. чітко окреслила вектори *протистояння між окремими групами сільського населення*: а) між поміщиками і селянами; б) колишніми державними селянами, які швидше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства і колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; в) між купецтвом і лихварями й незаможним селянством²⁸.

6. Наслідком трансформацій в аграрній сфері стали *селянські міграції* в різні напрями, які значною мірою визначали характер, темпи і особливості аграрної еволюції. Масове переселення з України на Схід стало наслідком безземелля або малоземелля, господарської скрути, бажання селян одержати власну землю і зажити на ній з почуттям власника. Селянська міграція на Південь України відбилася на розвитку сільського господарства регіону, а саме у сфері формування постійних найманих робітників, переходу до капіталістичної системи господарювання, посилення темпу розвитку виробничих відносин. Мало місце збільшення чисельності і темпи приросту населення краю, виникли нові населені пункти, створювались етнічно змішані поселення та посилювались міжетнічні зв'язки.

7. Зберігалася *залежність значної частини селянських господарств від*

²⁶ *Медушевский А.Н.* Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России // Реформы и реформаторы в России. – М., 1996. – С. 74.

²⁷ *Марочко В.І.* Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 75.

²⁸ *Реснит О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття: стан наукової розробки // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 7.

поміщицьких. Станова замкнутість, характерна для суспільства, роз'єднувала інтереси різних соціальних груп. Такий стан забезпечував відносну самостійність самодержавної влади у проведенні реформ. Цим можна пояснити довготривалість аграрних перетворень, їх низьку ефективність. Аграрна політика російського уряду в пореформений період залежно від політичної кон'юнктури неодноразово змінювалась, але майже завжди нехтувала інтересами селянських господарств.

8. Скасування кріпацтва стало важливою *передумовою для проведення наступних реформ*: судової, земської, міської, військової та інших демократичних перетворень.

Отже, звільнення селян від кріпосної залежності «відкрило дорогу» для проведення структурно-системних змін у соціально-економічному і політичному житті Російської імперії. Набув швидших кроків перехід від стабільного традиційного до динамічного (що безперервно змінюється) індустріального суспільства. В подальшому це засвідчили такі складові останнього як урбанізація, раціоналізація, бюрократизація, демократизація, домінуючий вплив капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивація успіху. Пореформене село було включене в процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства, розвитку кооперації.

Незважаючи на половинчастість реформи 1861 р., селяни отримали особисту свободу й інші громадянські права, можливість самостійно господарювати і включатись в товарно-грошові відносини. Особиста залежність змінилася функціональним розподілом праці. Все це певною мірою посприяло формуванню автономно-суверенного індивіда, особистості. В свою чергу, традиції, цінності й менталітет населення зберегли високий ступінь консервативності.

За наявності значної наукової спадщини з даної теми можна неупереджено простежити основні віхи вивчення цієї проблематики з позицій сьогодення. Окрім того, сучасна історична наука позначається динамічним пошуком системної парадигми висвітлення соціально-політичного й культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії.